

Odborná terminologie a jazyková kultura

Milan Jelínek
Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity, Brno

Obecně o terminologii

Tvorba a ustalování odborné terminologie pro jakoukoli oblast komunikace je záležitostí kultury spisovného jazyka, a to kultury jeho slovní zásoby. Na rozdíl od spisovných prostředků neterminologizovaných, které se ustalují automaticky v kultivovaném jazykovém úzu a

z něho jsou kodifikovány jako součásti spisovné normy, terminologické soustavy pro odborné oblasti komunikace vznikají výběrem z množin výrazových možností. Selektce termínů se účastní specialisté příslušného oboru a buď se při tom opírají o vlastní jazykové povědomí, nebo přibírají ke spolupráci jazykovědce. Na rozdíl od tvorby termínů je neterminologizované výrazivo spisovné normy diktováno kultivovaným územím; jazykovědec má za úkol tento úzus poznávat a prostředky vyhovující jazykovému systému kodifikovat. Mluvíme-li o spisovném úzu, máme na mysli užívání spisovného jazyka u vzdělaných příslušníků daného jazykového společenství.

Při tvoření a ustalování terminologie je tomu jinak: o volbě sémantické motivace termínu, o jeho slovtvorné struktuře a u několikaslavných termínů o jeho syntaktické povaze rozhodují vlivné skupiny účastníci se činnosti v daném oboru. Zatímco se spisovná norma poznává z úzu už ustáleného, terminologie se skupinovými nebo individuálními zásahy utváří, dotváří a ustaluje. Proti pasivnímu pojetí spisovné normy vznikají terminologické soustavy jako výsledek aktivních zásahů do spisovného jazyka, nebo, přesněji řečeno, jako výsledek selektce z množin spisovných pojmenovávacích možností. Zmínil jsem se o tom, že účast na tvorbě terminologie může být i individuální. Ano, ale slovo nebo slovní spojení nabývá povahy termínu teprve konsenzem příslušníků daného oboru, jinak řečeno teprve tehdy, přijme-li ho jako přesný výrazový prostředek vlivný oborový kolektiv.

Třebaže v české jazykovědě chybí rozsáhlejší teoretická práce o povaze a funkcích odborných termínů, najdeme v ní několik pokusů o vymezení terminologie jako zvláštní vrstvy slovní zásoby. Jmenujme alespoň práce B. Havránka (1943 = 1963), K. Sochora (1955), J. Filipce (1961), K. Hausenblase (1963), J. Machače (1964), J. Píši (1967) a zejména kolektivní pojednání B. Poštolkové, M. Roudného a Ant. Tejnora (1983).

Termínovětná skupina nebo jednotlivec nabízející nový termín jsou ovšem při tvorbě nebo ustalování termínu vázáni nejen sémantickými potřebami daného oboru, ale i současnou spisovnou normou gramatickou. O výběrových množinách lexikálních sémantémů zde mluvit nebudeme, o tom budou pojednávat referáty věnované přímo sémantickým otázkám knihovní a informační vědy. K sémantice jen dodejme, že výběr příslušných lexémů musí respektovat lexikální soustavu daného spisovného jazyka včetně konkurence mezi výrazovými prostředky domácími a přejatými.

Alespoň jeden příklad na nutné sepětí sémantiky termínů se sémantikou výraziva neterminologického: Máme pojmenovat 'stránkové záhlaví totožné pro všechny stránky dokumentu'. Je zřejmé, že by uvedené neslovesné vyjádření mohlo posloužit jako termín, snad bychom se měli vyhnout jen pleonazmu *stránkové záhlaví pro všechny stránky*.

Termín-definice je v daném případě příliš explicitní, a tak si zde spisovná čeština terminologizovala spojení *neživé záhlaví*. Nový termín *záhlaví* vznikl asi po době obrozenské (Jungmannův *Slovník* ho nezaznamenává), a to bezpochyby pod vlivem německým (*Kopfstück* nebo *Kopfzeile*), němčina však přijala tuto metaforu zřejmě působením francouzským (*en-tête*). Je možné, že si čeština vypomohla při tvorbě nového termínu výpůjčkou z ruštiny (*zaglavije*), ale ať je tomu jakkoliv, můžeme na metaforickém významu slova *záhlaví* dokumentovat kulturní pospolitost Evropy (patří sem ovšem i angl. *hea-*

ding). Mezi několika významy čes. slova *záhlaví* se ustálil i terminologizovaný význam 'horní část písemnosti nebo tiskovin' a z odborné oblasti přešel i do běžného užívání. Jeho včlenění do terminologie knihovní vědy je tedy jen potvrzením sémantické situace, jaká se vytvořila ve spisovném jazyce.

Podobně najdeme domácí sémantickou motivaci u atributu *neživé (záhlaví)*. Zároveň zde také zjistíme souvislosti evropské, a to jak u atributu *neživý*, tak i u jeho synonyma *mrtvý* (srov. angl. termín *dead heading*). Je zřejmé, že čeština může toto řešení přijmout, protože je ve shodě s obecným významem terminologizovaných adjektiv.

Kodifikace spisovné normy

Přijmeme-li de Saussurovo rozlišení pojmů *langue* a *parole*, měli bychom rozlišovat kulturu jazyka a kulturu řeči. Kultura spisovného jazyka se projevuje v jeho kodifikaci. V ní se požaduje zachycení spisovné normy v její poměrné úplnosti, přesnosti a systémovosti. Není třeba dokazovat, že v češtině podobně jako ve všech evropských jazycích, v nichž se kulturní varianta jazyka vyvíjela delší dobu, vzniklo napětí mezi víceméně knižním jazykem spisovným a jazykem běžně mluveným (obecnou češtinou). Od 30. let minulého století, kdy se o obecné češtině diskutuje, nahromadila se zde rozsáhlá literatura, která se pokouší jednak vymezit funkce obou variant češtiny, jednak sblížit spisovnou normu s obecnou češtinou. Nejnovější shrnutí dané problematiky podává M. Krčmová (2002).

Dost velká odlišnost spisovné normy od obecné češtiny má na jedné straně své nevýhody, na straně druhé však přináší mluvčím, kteří aktivně ovládají jak spisovnou normu, tak i obecnou češtinu, možnost naznačovat volbou příslušných výrazových prostředků různý stupeň oficiálnosti, nebo naopak soukromosti komunikace. Projevuje se v tom i postoj k adresátovi: přísnou spisovností může mluvčí dávat najevo svou zdvořilost nebo také nezájem na komunikaci, kdežto volbou obecné češtiny lze manifestovat familiární postoj k druhému účastníkovi konverzace. Při veřejné komunikaci, kde adresáti obvykle očekávají zachování spisovné normy (zabvené ovšem prostředků výrazně knižních nebo dokonce archaických), mohou posluchači pocítovat uplatňování obecné češtiny nebo prostředků slangových jako projev nedostatečné úcty k sobě nebo malé vážnosti k tématu komunikace.

Řekněme, že by v odborné přednášce zazněl obecně český diftong *-ej* a že by přednášející dával přednost úženi *-é- v -í-*: *Oborovej soubornej katalog obsahuje různý záznamy dokumentů z určitého oboru*. Do přednášky by se mohla vloudit i proteze před počátkovým *o-*: *vobor, voborovej, vobsaheje* nebo unifikovaná koncovka instrumentálu plurálu *-ma*, běžná v neoficiální mluvené češtině takřka na celém území Čech a Moravy: *Ve voborovým souborným katalogu pracujem s různějma záznamama dokumentů*. Nenavádím ovšem nikoho, aby se vzdával obecné češtiny v soukromé konverzaci, přísná spisovnost by zde působila jako projev pedantství a strojenosti. Žádám však spisovnou češtinu pro veřejný projev.

Vznik dvou variant češtiny – veřejné spisovné a neveřejné mluvené – souvisí s rozhodnutím J. Dobrovského podat ve své německy psané *Podrobné mluvnici* z roku 1809 popis jazyka 16. a počátku 17. století. Za vzorový považoval zvláště jazyk *Bible kralické*; protože jde o text posvátný, byl i tento překlad Bible, vzniklý navíc na jazy-

kově konzervativnější Moravě, knižnější než jiné soudobé texty. Příklon Dobrovského k humanistické češtině byl ovšem dán dobovou situací psaného jazyka: novodobá česká literatura byla tehdy v samých svých počátcích a opření se o jazyk humanistického období znamenalo pro ni vlastně jedinou naději na úspěšný vývoj. Autorita Dobrovského pak vedla k tomu, že se jeho popis knižní, někdy až archaizované jazykové normy udržel v podstatě až do 30. let 20. století. Tato norma byla celkem potvrzena v mluvnících J. Gebauera, zejména v jeho *Příruční mluvnici jazyka českého* z roku 1900. Jen v jednotlivostech změnil českou spisovnou normu upravovatel Gebauerových mluvníc V. Ertl ve 20. letech 20. století a Fr. Trávníček naposled v roce 1939. Historik jazyka Gebauer sice kodifikoval spisovnou normu tak, aby byla zachována její historická kontinuita, ale v řadě případů, kde historicky zdůvodněný jazykový prostředek nabyval povahy archaické, připustil i stylisticky neutrální dubletu s novotvarem: např. v lokále plurálu neživotných maskulin na *-ček (obláček)* připojil k historickému tvaru *-čcích* jako spisovnou dubletu ženský tvar *-čkách* nebo vedle archaického neutra *slavné kníže* přiznal spisovnou povahu i přirozenému rodu mužskému *slavný kníže*.

Teprve od doby, kdy se v praxi začala uplatňovat nová, synchronní teorie spisovného jazyka, vypracovaná *Pražským lingvistickým kroužkem* zejména v antipuristické diskusi v roce 1932 (viz sborník *Spisovná čeština a jazyková kultura*), dochází k postupnému odknižňování spisovné normy. Můžeme to pozorovat ve školních gramatikách od poloviny 30. let 20. století a ve vydáních *Pravidel českého pravopisu* od roku 1941. Kodifikátoři obvykle nechávají nějakou dobu soutěžit tvary knižní nebo archaické se stylisticky neutrálními nebo hovorovými tvary analogickými a teprve tehdy, když naprosto převládnu formy analogické, vypouštějí ze spisovné normy podoby historické.

Např. slovesa typu *peče* byla až do vydání *Pravidel* z let 1957-1958 kodifikována s tvary původními (*peku, pekou, imperativ pec*), pak k nim byly připojeny formy analogické (*peču, peče, peč*) jako dublety a při další úpravě českého pravopisu v roce 1993 byly jako spisovné ponechány jen tvary analogické.

Jinak můžeme konstatovat, že české mluvnice vydané po druhé světové válce sice doplňovaly spisovnou normu o stylisticky neutrální nebo hovorové dublety, ale postupovaly při tom ve shodě s *Pravidly* a také ve shodě vzájemné. Platí to o *Mluvnici spisovné češtiny* (1951) od Fr. Trávníčka, o *České mluvnici* (1963) od B. Havránka a Al. Jedličky a zejména o dvou kolektivních gramatikách mladších, a to o akademické trojsvazkové *Mluvnici češtiny* (1986-987) a o brněnské *Příruční mluvnici češtiny* (1995).

Zaostává však česká lexikografie, třebaže se po roce 1945 mohla pochlubit několika slovníky vysoké úrovně. V roce 1952 vyšlo čtvrté vydání *Slovníku jazyka českého* od P. Váši a Fr. Trávníčka, v roce 1957 bylo ukončeno vydávání devítisvazkového akademického *Příručního slovníku jazyka českého*, pak následoval čtyřsvazkový akademický *Slovník spisovného jazyka českého* (1. vydání bylo uzavřeno v roce 1971) a dnes máme k dispozici jednosvazkový *Slovník spisovné češtiny* (2. vyd. z roku 1994). O všechny tyto lexikografické práce kromě slovníku Vášova – Trávníčkova se zasloužil Ústav pro jazyk český ČSAV.

Péčí akademického ústavu vyšel v roce 1998 kolektivní slovník neologismů pod názvem *Nová slova v češ-*

tině. Je pochopitelné, že se odborné termíny vůbec a knihovnické zvláště dostaly do těchto slovníků jen v úzkém výběru; byly do nich zařazeny jen termíny, které našly v jazykové praxi širší uplatnění. Poměrně velký počet termínů cizího původu je zaznamenán v dvojsvazkovém *Akademickém slovníku cizích slov* z roku 1995, v němž je zachyceno téměř sto tisíc významů z různých terminologických oblastí. Knihovnické termíny jsou zde zastoupeny v poměrně hojném počtu. Uvedme jako příklad slovo latinského původu *akcidence*, které je definováno jako 'příležitostný tisk, příležitostná tiskovina (leták, oznámení, pozvánka aj.) zpravidla s náročnější typografickou úpravou'. Je mimo jakoukoli pochybnost, že by si čeština zasloužovala velký normativní slovník, který by zahrnul v co největší šíři i termíny ze všech oborů.

Ustálení pravopisu

Ke kultuře jazyka patří ovládnutí pravopisu; bezchybné psaní je jakousi vizitkou kulturní úrovně člověka. Základní principy české ortografie se ustálily do konce období obrozenského (do roku 1849), ale pak bývají často vystavovány kritice, která se domáhala zjednodušení některých zásad i jednotlivostí. Od roku 1902 se mohl uživatel spisovné češtiny opírat o úřední *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví*; jejich název se postupně ustálil na *Pravidlech českého pravopisu*. V čele pravopisné komise původních *Pravidel* stál J. Gebauer a ten také stanovil moderní principy české ortografie.

Dnes můžeme říci, že se pro češtinu osvědčil pravopis diakritický; je úsporný, ale přináší jisté potíže při psaní diakritických znaků nad základními písmeny a v dnešní době komplikuje záznamy českých slov na elektronických strojích. Za uspokojivou lze považovat míru fonetizace našeho pravopisu a za výhodnou kombinaci principu fonetického s morfematickým, tj. s principem, který umožňuje zachovávat stejnou grafickou podobu segmentů slov přes jejich změny fonetické (srov. *svazek* – pl. *svazky* – *více-svazkový*). Podíl tradičního, historického zápisu slov je poměrně malý (např. *způsob* se *z-*, *přece* z původního *před se*).

Sledujeme-li pravopisné změny do poslední úpravy českého pravopisu v roce 1993, zjistíme nejvíc zásahů v pravopise slov přejatých v letech 1946, 1957 a 1993. Střetaly se zde dvě protichůdné tendence: konzervativní, která doporučovala přejímání cizích slov v jejich původní pravopisné podobě, a unifikační, která chtěla jejich pravopis podrobit českým ortografickým zvyklostem. První tendence má dosud mnoho přívrženců v řadách naší inteligence: počestvováním pravopisu cizích slov se prý uvolňuje souvislost s evropskou kulturou (tento argument se uplatňoval především při hájení původní ortografie slov řeckých a latinských). Druhá tendence má podporu zvláště mezi učiteli. Konflikt unifikovaný mezi zastánci pravopisné konzervace cizích slov a jejich unifikace se slovy domácími měl své vyvrcholení po ortografické úpravě v roce 1993. Zatímco *Pravidla* z roku 1957 připouštěla v mnoha případech u slov převzatých hlavně z latiny kolísání mezi literou *-s-* a *-z-* (např. *automatizace* // *-isace*, *analýza* // *analýsa*), *Pravidla* z roku 1993 předepsala jen podobu se *-z-*. Mnozí uživatelé spisovné češtiny to považovali – ovšemže neprávem – za vulgarizaci spisovné češtiny. Velkou diskusi vyvolala zvláště pravopisná kodifikace od původu latinských slov na *-rz*, *-lz* a *-nz* (např. *kurz*, *im-*

pulz, dispenz), ačkoliv litera –z zde odpovídá výslovnosti těchto slov v nepřímých pádech singuláru a ve všech pádech plurálu (2. sg. *kurzu*, 1. pl. *kurzy* atd.). Je otázka, zdali autoři *Pravidel* měli připustit výslovnost několika cizích slov se –z–, třebaže se v původních jazycích tato slova vyslovují se –s– : *diskuse // diskuze, disertace // dizertace, resort // rezort, renaissance // renezanace, režisér // režizér* aj.

Pravidla z roku 1993 počestila také pravopis běžněji užívaných slov převzatých z francouzštiny a angličtiny, např. *fejeton, loajální, džem, džentlmen // gentleman*. U slov, která se vyskytují řidčeji nebo která by se pravopisným počestěním značně vzdálila od své původní grafické podoby, zůstal však cizí pravopis zachován, např. *chargé d'affaires, raison d'être; software, management*. Podrobněji o českém pravopise viz studii Zd. Starého (1992).

Nově přijímaná cizí slova, zejména plní-li funkci termínů, obyčejně zůstávají v pravopisné podobě původní. Tak např. terminologické sousloví *data mining* [vyslov *dejte majnynk*] si zachovává angl. grafickou podobu, i když někteří čeští mluvčí upravují výslovnost slova *data* podle běžného znění latinského. Pravopisným a fonetickým potížím se však zde můžeme vyhnout kalkováním termínu. Nabízí se buď slovo *dolování*, nebo ještě vhodnější *vytěžování dat*. Podobně budeme hledat aspoň částečné výslovnostní počestění termínu *competitive intelligence*, ale sotva se budeme snažit převést ho v písmu do fonetické podoby anglické. Nabízí se zde několik řešení, které umožňuje opření se o latinu, např. *informace o kompetitivnosti* nebo *kompetitivní informace*. Mohli bychom uvažovat také o tom, že bychom slovo *kompetitivnost*, v češtině poměrně řídké, nahradili slovem *konkurence*.

Jak číst cizí abreviace? Dnes jich mnoho proniká do našeho jazyka z angličtiny: část mluvčích užívá českých názvů písmen, část dává přednost názvům anglickým. Např. zkratku *OCR* (= *Optical Character Recognition* nebo *Reader*) můžeme vyslovit tak, jak je to v češtině běžné (*O-Cé-Er*), nebo se můžeme rozhodnout pro anglické názvy písmen (*Ou-Sí-Á*). Doporučoval bych abecedu českou.

Vadný směr jazykové kultury – purismus

Až do počátku 30. let 20. století a u mnoha uživatelů spisovné češtiny i později se za základní hodnotu spisovného jazyka považovala jeho „čistota“. Směr jazykové kultury, který si vytkl za svůj cíl „očistit“ jazyk od cizích prvků a před nimi ho chránit, dostal název purismus. Tomuto neblahému směru jazykové kultury byly vystaveny ve svých dějinách všechny evropské jazyky počínajíc klasickou řečtinou a latinou. Zatímco jazyková praxe v Evropě vedla k menší nebo větší hybridizaci všech evropských jazyků, purismus kladl důraz na uchování jejich specifických odlišností. Měl se hájit „duch národního jazyka“, ačkoliv nikde nebyl tento vágní pojem dostatečně vymezen.

Spisovná čeština patřila k těm jazykům, které byly „očistování“ vystaveny nejsystematičtěji. Lze to vysvětlit geopolitickou situací českého národa a také jeho otevřeností cizím kulturním vlivům. Puristé dokonce usilovali o nahrazování internacionálních, většinou latinských a řeckých lexikálních prostředků výrazy českými nebo slovanskými, snažili se zachovat starobylý morfologický systém a hájili odlišné rysy slovanské syntaxe.

Od doby obrozenské se jazykově „očistné“ úsilí puristů, jejichž radikálnější větve se začala označovat jako brusiči, obracelo hlavně proti germanismům. Při dominantním postavení němčiny v českých zemích od poloviny 17. století a při běžné dvojazyčnosti české inteligence v 19. století nelze se divit tomu, že čeština přejímala z němčiny zejména mnoho prostředků lexikálních, idiomatických a syntaktických. V poslední třetině 19. století, kdy se Češi domohli základních předpokladů svého národního rozvoje, boj za „očistění jazyka“ vrcholil. Byla vydána řada příruček, v nichž se za skutečné nebo domnělé germanismy doporučovaly prostředky české. V mnoha případech se navrhované „správné“ prostředky lišily svým významem od prvků vymycovaných, měly rozdílné stylistické příznaky, postrádaly idiomatickou povahu apod.

Největší autority nabyly v poslední třetině 19. století *Brus jazyka českého*, vydaný Maticí českou v roce 1877. Značně rozšířené třetí vydání vyšlo v roce 1894. Poměrně velký vliv měly i brusy Fr. Bačkovského a Fr. Bartoše. J. Gebauerovi a jeho žákům J. Zubatému a V. Ertlovi se sice podařilo puristické zásahy do češtiny značně omezit, ale nový redaktor *Naší řeči* J. Haller podnikl koncem 20. a počátkem 30. let novou vlnu puristického mistrování češtiny.

Protože puristické zásahy do spisovného jazyka rozkolísávaly a ochuzovaly spisovnou normu (lze napočítat asi pět tisíc různých zákazů a příkazů), brzy se ozvaly hlasy proti takovému směru jazykové kultury. Postavil se proti němu např. básník V. Hálek nebo filozof J. Durdík. Ale účinný odpor proti často diletantskému „očistování“ spisovného jazyka se zvedl až v době, kdy J. Haller převzal řízení *Naší řeči*. Na počátku roku 1932 uspořádal *Pražský lingvistický kroužek* antipuristickou diskusi. Jeho členové V. Mathesius, B. Havránek, R. Jakobson, J. Mukařovský aj. odsoudili puristické zasahování do spisovné normy a vytyčili nové principy jazykové kultury. Spisovná norma se má řídit nikoli podle historie jazyka, ale podle soudobého kultivovaného úzu, má zajišťovat výrazové prostředky pro všechny komunikační funkce a nesmí se zbavovat prostředků cizího původu, pokud se už staly součástí kultivovaného úzu.

Mnoho prostředků, které puristé z češtiny vymycovali, bylo rehabilitováno. Byla např. odmítnuta teze o tom, že slovanské jazyky dávají přednost slovesu před dějovým, zejména slovesným substantivem (*prozkoumat – provést průzkum; když se o věci rozhodovalo – při rozhodování o věci*). Byla obhájena potřeba některých kompozit (*plnovous – puristé doporučovali plné vousy, bleskurychlý – rychlý jako blesk, protislužba – vzájemná služba*). Také těm modálním slovesům, která byla označena jako nepřipustné germanismy, bylo přiznáno domovské právo ve spisovné češtině (*venku má pršet – asi prší, musím připomenout – připomínám*).

Zvláště u nových výrazů s předložkovou funkcí bylo zjištěno, že to nejsou germanismy, nýbrž evropeismy (*bez ohledu nač – nedbajíce, nešetříce čeho, srov. ohne Rücksicht auf, sans égard pour quelque chose, without regard // respect to, ale rus. nesmotrja na čto*). Také u mnoha významových posunů, které byly přičítány vlivu němčiny, čeští strukturalisté prokázali, že jde vlastně o evropeismy (*knihovna se nachází // nalézá na náměstí – jest, srov. befindet sich, se trouve, rus. nachoditsja*).

Leccos z těchto puristických přežitků zůstává dodnes v povědomí starších uživatelů spisovné češtiny. Ale příslušníky mladších generací již strach před germanismy

opustil a dlouho vymycované jazykové prostředky se vrátil do spisovné normy. K dispozici jsou i zevrubnější rozbor puristických zásahů do spisovné češtiny; uvedme alespoň práce V. Ertla (1929), B. Havránka (1932), R. Jakobsona (1932), M. Weingarta (1934), M. Jelínka (1999/2000) aj.

Jestliže jsme podrobili kritice purismus, který obtěžoval uživatele spisovné češtiny až do 30. let 20. století, neznamená to, že se vzdáváme kritiky cizích slov a vazeb, které vytlačují domácí prostředky často jen z důvodů prestižních. V současné době se to týká náporu anglicismů na náš jazyk. Nejsme-li přesvědčeni o funkčnosti nového cizího prvku a disponuje-li čeština prostředkem vlastním, zůstaňme u prostředků domácích. Bylo by např. zbytečné zavádět v knihovnické terminologii angl. termín *dead heading*, jestliže se v češtině už ustálil terminologizovaný kalk *neživé* nebo *mrtvé záhlaví*.

Implicitnost a explicitnost termínů

Součástí jazykové kultury je péče o slovní zásobu spisovného jazyka. Vznikají-li potřebné neologismy, máme povinnost posuzovat je z hlediska sémantického a slovtvorného. Pokud jde o sémantiku, dostávají se při pojmenování různých významů do konkurence výrazové prostředky, které se liší stupněm implicitnosti. Platí to také o termínech, proto u nich musíme definováním upozorňovat na významové hodnoty, na které se při pojmenování nebere zřetel. Je zřejmé, že se implicitnost lexikálních prostředků zvyšuje u derivátů, neboť afixy slouží vlastně různým významovým implikacím (viz k tomu K. Hausenblas 1972, M. Jelínek 1999).

Řekněme, že v textu narazíme na odvozeninu *kinař*. Ze stanoviska sémantického můžeme konstatovat, že nové slovo vyjadřuje jednoslovně význam, pro který měla čeština až dosud pojmenování dvojslovné: *majitel* nebo *provozovatel kina*, popř. *jeho častý návštěvník*. Vznik univerbátů znamená pro jazyk výhodu, jde však o to, zdali je možné do implicitní odvozeniny s příponou *-ař* umístit explicitní slovní spojení. Soudím, že konatelský derivát *kinař* to umožňuje.

Podobně můžeme přiznat spisovný statut neologismu *upoutávka*. Byla tak jednoslovně pojmenována televizní nebo řídicí rozhlasová ukázka z pořadu, který by měl upoutávat diváky. Způsob vytvoření této odvozeniny vyhovuje danému významu: jde o pojmenování výsledku děje *upoutávat*, a to připojením sufixu *-ka* k slovesu, které si už vydobylo domovské právo ve spisovném jazyce (bylo asi v době Jungmannově převzato v přeneseném významu z polštiny).

Zatímco běžná slovní zásoba je ustálena jako gramatická soustava územ, terminologie vyžaduje od příslušníků daného oboru regulaci. Je to vlastně specifická lexikální vrstva, do které mohou v daném oboru vlivní jednotlivci nebo častěji vlivné skupiny zasahovat. Jsou sice zpravidla omezení obecným spisovným systémem, ale v jeho rámci mají značné selekční možnosti.

Při tvoření a ustalování odborné terminologie se žádá, aby se dodržoval princip jednoznačnosti termínů. Dosahuje se ho definováním významu terminologizovaných slov a slovních spojení, a to i takových, která jinak patří do běžné slovní zásoby. Není třeba dodávat, že se definování termínů musí řídit pravidly logickými.

Jako příklad uvedme vymezení dvojslovného termínu *citační etika*, které jsem si vypůjčil z *České terminologické databáze knihovnictví a informační vědy*.

Citační etika: etické normy týkající se citování ve vědecké komunikaci; všeobecně uznávaným principem citační etiky je morální povinnost autora publikované vědecké práce uvést v této práci ty výsledky svých myšlenkových předchůdců, na které ve své práci bezprostředně a vědomě navázal, a odlišit zřetelně své vlastní výsledky od výsledků jiných autorů.

Ve značně implicitní definici je pojem *etika* ztotožněn s pojmem *etické normy* a ten je v explikaci (po středníku) vysvětlen jako *morální povinnost autora odlišit myšlenky vlastní a cizí*. Pak ještě následuje odmítnutí tzv. *prestižních citací*, do nichž jsou zahrnuty *nekonstruktivní autoritativní citace* a *nekonstruktivní autocitace*. Také atribut *citační* je v definici náležitě vymezen. Definice je však ve formulacích pleonastická, bylo by prospěšné ji zjednodušit (nadbytečně se zde opakuje slovo *práce* s různými atributy).

Polysémie a synonymie termínů

Jednoznačnosti termínů v jednom oboru překáží jejich polysémie, ale mezioborově s ní musíme počítat, protože různé obory mohou terminologizovat totéž slovo v různých významech. Tak je tomu např. se slovem *barva*, které má rozdílné terminologizované významy v optice, v elektromagnetickém záření, ve výrobě barviv, v nauce o zvuku atd. V téže terminologické soustavě je třeba se polysémii vyhýbat. V knihovnické terminologii znamená např. termín *grafický dokument*: 1) souhrnné označení pro písemné a obrazové dokumenty, 2) označení dokumentu označujícího převážně obrazy, fotografie, schémata apod. Snad by pomohlo rozlišení *písemný* a *grafický dokument*.

Aby významové průniky mezi blízkoznačnými termíny neztěžovaly porozumění odborným textům, je třeba takové průniky odstraňovat definicemi. Přitom nutně dochází k umělému zužování jinak širšího významu slova uzuálního. Např. v termínu *grafický dokument* bychom se museli vzdát širšího významu slova *grafika*.

Na rozdíl od polysémie terminologie snáší synonymii (důkladný rozbor tohoto pojmu viz u J. Filipce 1961), ale obvykle ji také omezuje. U terminologických synonym totiž vzniká nebezpečí, že v nich vnímatelé odborných promluv budou hledat významové rozdíly. Např. vedle termínu *digitální knihovna*, který se rozšířil vlivem anglickým, užívá se termínů *elektronická knihovna* nebo také *virtuální knihovna*. Třebaže jde o synonyma, jejich rozdílná etymologická motivace vybízí k hledání rozdílu mezi nimi. Ještě více působí etymologie na interpretaci synonym vzniklých z českých základů, srov. např. termíny *nabídková // ohlašovací // oznamovací povinnost*.

Je několik typů synonym, která mají v terminologických soustavách své oprávněné místo. Často můžeme volit mezi synonymy o různém stupni explicitnosti, např. *knihovnik // knihovník z povolání // profesionální knihovnik* nebo *titul // knižní titul* nebo *hypertext // hypertextová vazba*. Volba míry explicitnosti termínu závisí na komunikační funkci textu a ovšem i na rozhodnutí autora odborného diskurzu. Mezi synonymy s maximální implicitností patří abreviace, neboť ty jen signalizují – obvykle májuskulemi – několikáslovný termín, např. *URI = Universal Resource Identifier*. Nevím, jak je mezi knihovníky anglické zkratkové slovo *URI* rozšířeno, ale doporučoval bych

český překlad *univerzální identifikátor zdroje* (nabízí se i řešení adjektivní *zdrojový identifikátor*).

V terminologických soustavách, a tedy i v terminologii knihovnické si často konkuruje termín domácí s internacionálním, tvořeným obvykle ze základů slov latinských a řeckých. Snahy o počestění mezinárodních termínů v první polovině 19. století a jejich doznívání v 2. polovině téhož století v podstatě ztroskotaly a čeština se zařadila mezi evropské jazyky otevřené internacionalizaci terminologických soustav. Proto je třeba souhlasit s konkurencí termínů jako *generický // rodový vztah, bibliografie // knihopis, prezenční bibliotéka // příruční knihovna, legendárium // sbírka legend, impresum // nakladatelské (vydavatelské) údaje, adligát (aligát) // přívazek* atd.

Od internacionálních termínů, které rozhojňují a někdy i zpřesňují výrazové schopnosti češtiny, je třeba rozlišovat prostředky módní nebo přesněji prestižní. Jsou nefunkční, a proto je nezařazujeme do terminologických soustav. Např. před angl. termínem *news server* dejme přednost výrazu *zpravodajský server* nebo před *data mining* slovnímu spojení *vytěžování dat // informací* (nabízející se synonymum *dolování dat* se hodí méně, protože je příliš vázáno na komunikační prostředí hornické).

Slovotvorná analýza termínů

Pokud jde o stránku slovotvornou, i ta se musí řídit spisovným slovotvorným systémem. Protože u termínů předpokládáme neexpresivnost, vyhýbáme se při jejich tvoření expresivním afixům. Bylo by v rozporu se základní povahou terminologie, kdybychom např. místo substantiva verbálního *vyhledávání* zvolili expresivní slovotvornou variantu *vyhledávačka*. Nic na věci nemění, že se tato expresivní varianta může objevit v expresivně zabarvené konverzaci. Pokud pro to nejsou zvláštní důvody, nevňášíme do češtiny jiné cizí sufixy než již přijaté řeckolatinšské. Týká se to v posledních letech hlavně angl. sufixu *-ing*. Místo *indexing* se pro českou terminologii lépe hodí *indexování*, ale substantiva verbální mají tu nevýhodu, že se od nich kromě několika výjimek nedají tvořit odvozeniny. Proto se přikloníme spíše k internacionální podobě *indexace*. Ovšem u některých anglicismů takovou volbu nemáme, např. u slova *stemming*, kterým se pojmenovává automatické zkracování slov podle jejich kořenů. Neměli bychom v podobných případech přece jen termín kalkovat? Nabízí se např. *kořenování* nebo *kmenování*.

Z dob puristických přežívá hlavně u starších uživatelů češtiny nedůvěra ke kompozitům, která brusíči považovali za německý import. Nemusíme se jich obávat. Slovo *knihvazárna* bylo sice u brusíči v nemilosti, ale pokud nevystačí pouhé slovo *vazárna*, není důvod pro jeho potlačování. Hybridní složeniny typu *retrosnímek, gramodeska, mikroštitky, magnetopásková služba* a mnoho jiných jsou výrazově úsporné, a proto vhodné pro terminologizaci.

Všimněme si také toho, že v terminologických soustavách přibývá adjektiv, která nahrazují neshodné atributy: *báze dat* má svůj ekvivalent v *datová báze // základna, bibliografie článků – článková bibliografie, sazba pomocí počítače – počítačová sazba, informační systém veřejné správy – veřejnosprávní informační systém, napadení papíru mikroorganismy – mikrobiologické napadení papíru* atd. Je sice pravda, že adjektivní atribut je implicitnější než atribut neshodný, ale přináší výhody syntaktické (zvyšuje kohezi textů). Proto se nově adjektiva odvozují i od typů substantiv, která takovou derivaci nepřipouštěla,

např. od substantiv verbálních: *napětí – napětové relé, setí – setový agregát*.

Závěr

Rozvoj vědeckých a technických oborů není možný bez ustálení příslušných terminologických soustav a bez jejich periodického doplňování a zpřesňování. V posledních letech však intenzita terminologické činnosti poklesla a snížil se také počet terminologických slovníků. Je proto chvályhodné, že k řešení terminologických otázek – zejména těch obecnějších – svolali konferenci čeští a slovenští odborníci v oboru knihovnickém. Přestože mohou navázat na řadu prací poměrně vysoké úrovně (jmenujme alespoň teoretické práce Zd. Tobolky 1950, J. Cejпка 1954, H. Vodičkové 1962 a slovníky M. Nádovrníka s kol. 1958 a H. Vodičkové – J. Cejпка 1965), konference prokázala potřebu dalšího zdokonalování terminologické činnosti.

Bibliografie (ponechána v originálním znění):

- Cejpek, Jiří 1954:
Některé otázky knihovnické terminologie. *Knihovna* 7, s. 91-93, 123-126.
- Ertl, Václav 1929:
O germanismech. In *Časové úvahy o naší mateřtině*. Praha, s. 25-41.
- Filipec, Josef 1961:
Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, NČSAV.
- Hausenblas, Karel 1972:
Termíny a odborný text. *Československý terminologický časopis* 2, s. 7-15.
- Hausenblas, Karel 1972:
Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování. *Slovo a slovesnost* 33, s. 98-105.
- Havránek, Bohuslav 1932:
Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, Melantrich, s. 32-84.
- Havránek, Bohuslav 1943 = 1963:
Terminologie. In *Ottův slovník naučný nové doby* VI/1, Praha = *Studie o spisovném jazyce*, Praha, NČSAV, s. 81-83.
- Jakobson, Roman 1932:
O dnešním brusíčství českém. In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, Melantrich, s. 85-122.
- Jelínek, Milan 1999:
Volba mezi explicitností a implicitností ve verbální komunikaci. In *Jinakost, cizost v jazyce a v literatuře*. Ústí n. L., UJEP, s. 11-17.
- Jelínek, Milan 1999/2000:
Novodobý český jazykový purismus a jeho překonání. *Kritický sborník* 19, s. 43-64.
- Křčmová, Marie 2002:
Čeština obecná. In *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, Nakl. Lidové noviny, s. 81-82.
- Machač, Jaroslav 1964:
Odborná terminologie ve výkladovém slovníku. *Československý terminologický časopis* 3, s. 65-76.

- Nádvorník, Miroslav a kol. 1958:
Sborník knihovnických termínů v šesti jazycích. SPN, Praha.
- Píša, Josef 1967:
K systémové povaze slovní zásoby a terminologie.
In *Sborník vědeckých prací Vysoké školy chemicko-
-technologické v Pardubicích*. Praha, s. 265-296.
- Poštolková, Běla – Roudný, Miroslav – Tejnor, Antonín
1983:
O české terminologii. Praha, Academia.
- Sochor, Karel 1955:
Příručka o českém odborném názvosloví. Praha, NČ-
SAV.
- Starý, Zdeněk 1992:
Psací soustavy a český pravopis. Praha, UK.
- Tobolka, Zdeněk 1950:
Kniha. Její vznik, vývoj a rozbor. Praha.
- Vodičková, Hana 1962:
Některé problémy současné české bibliografické ter-
minologie. *Knihovník* 7, 1962, s. 133-141.
- Vodičková, Hana – Cejpek, Jiří 1965:
Terminologický slovník knihovnický a bibliografický.
Praha, SPN.
-